

Det svenska klassamhället och staten under första hälften av 1800-talet. En essä om proto-marxism

Rolf Å Gustafsson

SAMMANDRAG: Rolf Å Gustafssons artikel utforskar en idédebatt om ojämlikhetens strukturella förändringar under 1800-talets första hälft. Samhällsdebattörer som Erik Gustaf Geijer, Carl af Forsell och Carl Adolph Agardh kommenterade där i vitt spridda texter samtidens politiska och ekonomiska problem. Det handlade om ansträngningar för att forma en nationell identitet och att hantera samhällsmotsättningar. Deltagarna talade om "elände", "slavarbete", "proletariat", "ståndsklasser", "medelklass" och "den industriella klassen". Oron för "den farliga underklassen" drev fram förslag på statsinterventioner. Dessa ledde i sin tur till ämbetsmannastatens framväxt, ett förstadium till senare välfärds-system. Gustafsson föreslår att tidens diskurser om den "sociala frågan" kan tolkas som uttryck för proto-marxistiska strömningar: intellektuella positioner som kritiskt och brett undersökte strukturell ojämlikhet i 1800-talets samhälle utan att för den skull utgöra logiska förstadier till begreppsbildningen i nutida marxism.

NYCKELORD: klassdiskurs; ojämlikhet; sociala frågan; underklass; ämbetsmannastat; proto-marxism.

PUBLICERINGSHISTORIK: Originalpublicering.

ROLF Å GUSTAFSSON är pensionerad professor i sociologi.

FÖRSLAG PÅ KÄLLANGIVELSE:

Gustafsson, Rolf Å (2024) "Det svenska klassamhället och staten under första hälften av 1800-talet. En essä om proto-marxism", i *Arkiv. Tidskrift för samhällsanalys*, nr 17, s. 59–86. <https://doi.org/10.13068/2000-6217.17.3>

© Rolf Å Gustafsson/Arkiv förlag & tidskrift 2024 (publicerad 20 juni 2024)

Artikeln distribueras enligt en upphovsrättslicens från Creative Commons: erkännande, icke-kommersiell, inga bearbetningar, som medger icke-kommersiell användning och spridning i oförändrat skick så länge källan anges.

Arkiv. Tidskrift för samhällsanalys är en sakkunniggranskad vetenskaplig tidskrift för samhällsvetenskap och historia. Samtliga artiklar publiceras fritt tillgängliga på:

www.tidskriftenarkiv.se

Beständig länk: <https://doi.org/10.13068/2000-6217>

Den här artikeln finns tillgänglig i följande format:

PDF: via beständig länk, <https://doi.org/10.13068/2000-6217.17.3>

TRYCK: ingår i bokutgåva av numret, ISBN: 978 91 7924 392 0

Grafisk utformning och sidnumrering är identisk i pdf och tryck.

Samtliga artiklar i nr 17 (2024) nås via beständig länk,

<https://doi.org/10.13068/2000-6217.17>

Arkiv. Tidskrift för samhällsanalys

ISSN: 2000-6217 (för elektronisk resurs)

ISSN: 2000-6225 (för tryckta nummer)

ges ut av

Stiftelsen Arkiv för främjande och spridning
av samhällsvetenskaplig och historisk forskning

genom

Arkiv förlag & tidskrift

Box 1559

SE-221 01 Lund

BESÖK: Stora Gråbrödersgatan 17 a

TELEFON: 046-13 39 20

ARKIV FÖRLAG: arkiv@arkiv.nu · www.arkiv.nu

TIDSKRIFTEN ARKIV: red@tidskriftenarkiv.se · www.tidskriftenarkiv.se

ANSVARIG UTGIVARE & CHEFREDAKTÖR: Sven Hort

ADMINISTRATIV REDAKTÖR: David Lindberg

REDAKTÖRER: Majsa Allelin, Per Dannefjord, Lisa Kings,

Zhanna Kravchenko, Anna-Maria Sarstrand Marekovic

Det svenska klassamhället och staten under första hälften av 1800-talet. En essä om proto-marxism

ROLF Å GUSTAFSSON

Svensk proto-marxism underifrån och uppifrån

Redan samma år som *Det kommunistiska manifestet* av Marx och Engels utkom på tyska, 1848, kom faktiskt en svensk översättning (på engelska först 1850).¹ En hel del hade dock tänkts, sagts och skrivits i svensk klassdiskurs redan före 1848, vilket sällan analyserats eller nämnts i analyser närmare vår egen tid. Rör vi oss några år framåt i historien hittar vi fler intressanta exempel. Detta är temat för denna artikel.

Att leta efter vad jag kallar ”proto-marxism” innebär en viss risk för analytiska felsslut, eftersom vi nu sitter med facit i hand. Det är nödvändigt att tillämpa ett öppet perspektiv och leta efter udda ”blandformer” som spretar åt andra håll än senare resonemang och teorier. Tankelinjer förkastas, omformas och glöms bort; endast en bråkdel utvecklas och överlever in i eftervärlden. Med ”proto-marxism” avser jag inte sådana intellektuella positioner som raffinerades eller renodlades till en eller annan form av nutida marxism. Fokus ligger på innehållsliga teman och begrepp, på beskrivning, analys och kritik av den strukturella ojämlikhetens historia. Det handlar inte om att identifiera (eller retrospektivt skapa) logiskt sammanhållna idésystem, utan om att upptäcka tankespor och begrepp som rör olika former av ojämlikhet.

1. Kjellén 1945, s. 115 diskuterar detta och Björkman 2020, s. 90 tillför ny information.

Historikern John Björkman bjuder i sin avhandling *”Må de herrskande klasserna darra”* (2020) in läsaren att följa ett tiotal svenska periodiska skrifter under åren 1848–1851 och analyserar deras innehåll och retoriska mönster (inklusive interaktionen i en vidare offentlighet, vilket inbegriper den konservativa statsmaktens dolda och öppna ingrepp). Syftet är att undersöka vad författaren kallar ”konstitutiv (klass)retorik”, närmare bestämt ”tillhörighetsskapande och mobiliserande retorik i Stockholms pressoffentlighet vid tiden för det europeiska revolutionsåret 1848” (Björkman 2020, s. 12).

Det visar sig att flera fortfarande aktuella teman formulerades i den sammansatta, mångtydiga och ibland upphetsade första vågen av svensk klassdebatt kring 1840–50. Idémässiga influenser och samhällshistoriska händelser (revolutioner, upplopp, ekonomiska kriser) utanför Sveriges gränser spelade en avgörande roll, men även inhemska idévarianter och specifikt svenska politiska och sociala förhållanden avhandlades.

I denna komplexa väv av dagspolitisk rapportering, ideologisk förkunnelse och hänvisningar till tidens undersökningar av befolkningsstruktur med mera urskiljer Björkman många inlägg som kan tolkas som försök att skapa ett svenskt arbetarsubjekt (2020, s. 327): ”Undersökningen har visat att en ny typ av ideologiskt motiverad och politiskt agerande subjektfigur började göras i Stockholm.” Han finner också många försök att motverka framväxten av en sådan potentiellt samhällsomstörtande kraft. Det subjekt som framkallades, skapades och delvis självorganiserade sig i denna samhällsdebatt var någonting historiskt nytt (Björkman 2020, s. 117):

Arbetarna inbjöds samtidigt att göra sig en självbild och anamma en aktörsposition som drastiskt skilde sig från de nedlåtande och hotfulla figurer som annars gjordes av dem i samtidens krisorienterade samhällsdebatt. Det var deras egna kommunistiska rörelse som skulle komma tillrätta med samhällets alla missförhållanden och förhindra den annars ofrånkomliga revolutionen.

Här skönjer vi konturerna av en svensk proto-marxism underifrån. Jag riktar nu blicken mot vad jag ser som en proto-marxism uppifrån: ett omfattande intresse från etablissemangets sida för att via statsapparaten intervensera mot den oroande ökningen av en ny form av ojämlikhet under 1800-talets första hälft.

Den farliga underklassen

En konkret pådrivande faktor bakom 1800-talets omvandling av ståndssamhället var befolkningsökningen (Stråth 2012, s. 249): ”1830 hade Sverige 2,9 miljoner invånare. 1860, en generation senare, var siffran 3,9 miljoner.” Berömt är den samtida nationalskalden och biskopen Tegnér’s uttalande att ”freden, vaccinet och potäterna” var avgörande för denna utveckling, men exakt hur förändrade livsvillkor i kombination med den sociala strukturens omvandling samverkade och orsakade befolkningsökningen måste vi lämna därhän. Klart är att tidens växande problem med fattigdom och social oro numera anses ha varit en följd av en olycklig kombination av befolkningstillväxt och en stel, formellt reglerad samhällsorganisation (se exempelvis Björkman 2020, s. 57). Roddy Nilsson skriver i sin ofta citerade översikt (2008, s. 153–154): ”Det gamla regelverket byggt på legostadga, försvarslöshetsstadga och restriktiva fattigvårdsbestämmelser var anpassat till ett hierarkiskt och korporativt samhälle där majoriteten ägde tillräckligt med jord för att försörjningen skulle kunna ske inom hushållets ram.”

I och med att befolkningstillväxten inledningsvis skedde främst bland landsbygdens egendomslösa skikt uppstod en mängd problem. Både ute i Europa och i Sverige kom man så småningom att tala om dessa som ”den sociala frågan”, vilket även är titeln på Nilssons översikt. Han skriver (2008, s. 142):

Redan i samtiden fanns en omfattande diskussion om följderna av befolkningsökningen och industrialiseringen. Huruvida de fattiga fick det bättre eller sämre, om superiet och brottsligheten ökade eller minskade, om kvinnornas ökande rättigheter gagnade samhället eller inte, liksom naturligtvis industrialiseringens för- och nackdelar, debatterades stundtals livligt.

Denna vittförgrenade debatt betraktas ofta som den moderna samhällsvetenskapens födelse. Den också är kopplat till det samhällshot som samtida överhet ofta uppfattade som en konsekvens av tillväxten av obesuttna befolkningsskikt: ”den farliga underklassen”. Birgit Pettersson myntade begreppet i sin avhandling med samma titel (1983) och det förekommer numera allmänt i historiska verk.²

2. Exempelvis Stråth 2012, s. 367, Nilsson 2008 och kanske framför allt Björkman 2020 har tagit upp detta tema och vidarefört det.

Den modererande medelklassen

En av denna epoks allra mest betydelsefulla kulturpersonligheter var poeten, historieprofessorn, riksdagsmannen och filosofen Erik Gustaf Geijer (1783–1847). Hans berömda ”avfall” på 1840-talet – från en uttalad kungatrogen konservativ hållning till ”borgerlig liberalism” – förvånade samtiden och resulterade i omfattande debatter.

Enligt nutida kommentatorer bidrog bredden i hans ställningstaganden till att eftervärlden tillskrivit honom snart sagt alla tänkbara positioner (Nybom 1988; Artéus 2012; Hansen 1997). Talande är att de vänster-radikala tankegångar han faktiskt uttryckte under sitt ”avfall” nog främst är kända genom – eller kanske snarare inkapslade i – den samtida debatt om ”aristokratfördömande i historieskrivningen” som länge utgjort ett tema i Geijerforsknigen.³ Att ta fasta på att han kritiserade aristokratin är möjligen ett sätt att medvetet eller omedvetet desarmera Geijers framåtsyftande kritik (Nybom 1980, s. 7). Dock är det väl delvis en fråga om betoning huruvida någon som hårt kritiserade adeln och annan överhet på 1800-talet bör betraktas som ”vänster” eller ej.

Historikern Gunnar Artéus påminner om att Geijers ”intellektuella och särskilt hans ideologiska utveckling” sannolikt påverkades av att franska revolutionen och Napoleonkrigen fortfarande var en levande realitet för hans generation. Det liberala avfallet och den kristna socialism som kan skönjas i hans senare skrifter torde ”delvis [kunna] förklaras som en verkan av vissa samtida förhållanden som djupt berört honom: framväxten av ett europeiskt proletariat som en följd av den begynnande industrialismen samt den allt mäktigare europeiska borgarklassens råa intressepolitik och sociala egoism” (Artéus 2012, s. 4).

Geijer hävdar att ”allt vad man kallar liberala idéer” innefattas i en enda tanke: ”*den lagligt fria konkurrensen, som inträtt i samhället*” (Geijer 1980 [1844], s. 60, kursiv i original). Efter att ha identifierat tre motståndare till den liberala konkurrensens växande samhällsroll – ståndsoptionen, den monarkiska oppositionen (där den militära och civila tjänstestaten ingår) och den religiösa oppositionen – kommer Geijer till en fjärde opposition, en som ”utgår ur de liberalas eget läger” (1980

3. Thorsten Nybom redogör för denna debatt i Nybom 1980.

[1844], s. 62, kursiv i original): ”De har begynt misströsta om sin egen princip – om den *fria konkurrensen*. Den har redan framkallat resultat, som bliva allt betänkligare, och som synes tillråda, att man, om möjligt är, åtminstone stannar på halva vägen.”

Denna interna kritik av liberalismens konkurrensprincip bildar en kärna i Geijers eget budskap. Ståndsprivilegiernas tid är förbi och i deras ställe träder stegvis och obönhörligt medborgarrätten fram. Geijer oroar sig dock för att denna omreglering av samhället inte leder till de sociala framsteg han hoppas på. Snarare byter orättvisorna skepnad, samtidigt som etablerade mönster fortlever in i framtiden. Förändringarna visar sig långsiktigt gynna medelklassen, speciellt när denna förenar sig med den etablerade ekonomiska och politiska överheten. Samtidigt utestänger medelklassen ”massan av folket” från politiskt inflytande (Geijer 1980 [1844], s. 62, kursiv i original):

Den nya klass, som efter revolutionen tagit plats i samhället, och under det långa fredslugnet efter dess stormar allt mer sätter sig, är den så kallade *medelklassen*. Man har sett den först bilda sig såsom ett resultat av de gamla ståndens fortgående upplösning, och ursprungligen omfatta alla dem som *icke* tillhörde något av dessa [...] Man ser den slutligen [...] stadga sig till ett nytt stånd av egen beskaffenhet; emedan det är långt mer omfattande än något av de gamla stånden och därigenom går en ständigt ökad makt till mötes. Denna egenhet är att dess gräns *uppåt* är obestämd, så att medelklassen i sig kan upptaga och i själva verket allt mer med sig förenar även de högre klassernas verkliga intressen, men däremot *nedåt* allt skarpare bestämmer sig och blir uteslutande i avseende på massan av folket. Denna gräns har blivit *förmögenhetens, och ett visst belopp av förmögenhet, såsom villkoret för allt utövande av politiska rättigheter*.

Geijers avfall från etablissemangets konservativa hållning, kanske speciellt hans kritiska hållning till liberala positioner, rymde formuleringar som idag skulle betraktas som vänster. Varför hade, frågade Geijer exempelvis, den fria konkurrensen lett till att ”den, vars enda kapital är hans arbetskraft, även med oförtrutet användande av denna, så ofta är utsatt för faran att sjunka i en allt djupare avhängighet?” Och han fortsatte med att ge ett svar (Geijer 1980 [1844], s. 73, kursiv i original):

Det måste finnas en fördel *utom* arbetet, som ger ett avgjort företräde på tävlingsbanan. [...] Detta *plus* i arbetet är det *undangiorda arbetet*, och dispositionsrätten däröver. Men *kapital*, i och för sig självt i opersonlig mening, är i

själva verket blott *undångjort arbete*, – och *penningen*, som representerar *undångjort arbete*, är just därför bytesmedel för nytt. Det genom penningen representerade *kapitalets välde* skulle således på det kapitallösa arbetet kunna verka förtryckande.

Geijer använde redan 1844 orden ”kapital”, ”klass” och ”proletär” i starkt kritiska resonemang om liberaliseringen av ståndssamhällets reglering och frisläppandet av konkurrensen. Detta var fyra år innan *Det kommunistiska manifestet* utkom. Det saknas visserligen stringenta definitioner av dessa begrepp i Geijers texter, och i detta avseende är han i sällskap med Carl af Forsell och Carl Adolph Agardh, som vi ska se närmare på i det följande, men jag vill pröva tanken att det på 1840-talet och åren däromkring framträdde en proto-marxistisk strömning uppifrån. Den som vill tala om Geijer som proto-marxist måste dock vara klar över att han bibehöll en idealistisk vetenskapssyn hela livet.⁴

Forsell och Agardh – sökande efter en politik mot ”eländet”

Vi ska göra nedslag i de sju volymerna av *Försök till statsekonomisk statistik över Sverige* (1853–1857) och i den minst lika kända, men till omfånget mindre avskräckande, *Statistik öfver Sverige, grundad på offentliga handlingar* (1833).⁵ Syftet är att belysa etablissemangets/överhetens/elitens reaktioner på de *ökande och nya former* av ojämlikhet som samtiden upptäckte under 1800-talets första hälft.

4. Detta poängteras av Nybom 1988, s. 49, som dock anser att Geijer bör betraktas som historisk sociolog och vidare (s. 50):

Ställd inför sin egen tids problem och inför resultaten av den egna forskningen, hade Geijer – i likhet och ungefär samtidigt med Comte, Marx, Mill och Tocqueville, alla mer eller mindre vanartiga barn till Saint-Simon och den franska utopismen – insett att ”det behövdes en helt ny samhällsvetenskap för en alldeles ny tid” (Tocqueville).

5. De sju inbundna volymer jag haft tillgång till refereras här som Agardh 1853–1857, 1:1–3:2 (1:1 är en senare upplaga, 1857, än den som utgavs när bokserien startade 1852). Jag bortser i hänvisningarna från att Agardh i några volymer samarbetade med C E Ljungberg. När det gäller Forsells verk har jag använt en faksimilupplaga: af Forsell 1978 [1833].

Dessa skrifter genomsyras av en *ödesmättad* ton. Med ett nutida begrepp frammanas bilden av ett pågående systemskifte som författarna är långtifrån odelat positiva till. En annan gemensam nämnare är att de vill skapa en faktabemängd spegelbild av rörelsen mot framtiden. Idéhistorikern Henrik Höjer har i en intressant avhandling gått igenom den vid mitten av 1800-talet vitt spridda populärvetenskapliga genre som både af Forsell och Agardh är framstående exempel på. Man ville bidra till ”nationsbygget genom att den formade en gemensam grund av fakta om nationen” och ”skapa en rationell grund för beslutsfattande bortom snäva gruppintressen” (Höjer 2001, s. 204–205).

Och därmed stöter vi på en tredje minsta gemensamma nämnare, nämligen att texterna vill påverka politiska makthavare, vilket som bekant förekom långt före det formella demokratiska genombrottet. På första sidan i sitt populära, och enligt Höjer mycket lästa, verk skriver af Forsell att han hoppas motverka ”parlamentarisk talträngdhet” i ”öfverläggningarne” genom ”de statistiska uppgifterne” och därigenom förhindra ”vissa talare att utbreda sig i sofismer eller svassande oratoriska fraser” (af Forsell 1978 [1833], s. 1).

Den fjärde gemensamma nämnaren har Höjer gjort till huvudtema i sin idéhistoriska analys: önskan att skapa och vidmakthålla en nationell identitet och möjlig en folklig mobilisering av framför allt medelklassen (Höjer 2007, s. 11):

Den moderna svenska nationella identiteten skulle fastställas och formas. Landet började präglas av en begynnande modernitet – det talades mycket om en hotande upplösning i form av ökande kriminalitet och fattigdom. Hela den moderna eran präglades av denna dubbelhet. Svaret var nationell integration genom kunskap och kommunikation.

Om vi nu gör en liten utvikning för att sätta in dessa skrifter i deras sammanhang kan vi börja med söka upp Carl af Forsell (1783–1848) när han är 26 år. Vi möter en ung löjtnant som deltar i en väpnad revolutionär rörelse, uppvuxen på ett frälsegods men inte själv av adlig börd (han adlades 1817). Han är son till en kapten i armén, men han söker sig bort från sin kommendering att som militär delta i ledningen av arbetet med Göta kanals anläggande. Med ett viktigt brev på fickan rider han ensam genom Sverige det ödesdigra året 1809 (Höjer 2007, s. 15–16):

Hans mål var att hitta den slagne svenska befälhavaren, Georg von Döbeln – hjälten från slaget vid Jutas ett halvår tidigare – som han hoppades finna någonstans i Roslagen eller östra Uppland. Forsell tillhörde de officerare som inte såg någon annan räddning än en kupp mot Gustav IV Adolf. Han hade fått det intrikata uppdraget att få den uttalat kungatrogne och lynnige von Döbelns att ansluta sig till kuppen och förhöra sig om huruvida han behövde hjälp mot rysarna från revolutionsarmén, som var på marsch från Värmland till huvudstaden för att avsätta kungen – impopulär på grund av enväldet, den ökande censuren, de misslyckade krigen och tunga krigsskatterna.

Vi befinner oss i efterspelet av mordet på Gustaf III. Inom den segrade delen av tidens politiska elit talades det om att göra upp med det ”gustavianska” arvet och inleda en rekonstruering av det efterblivna land som nyligen förlorat vad många fortfarande betraktade som landets östliga del (Finland). Efter att den mördade kungens efterträdare Gustaf IV Adolf hade detroniserats och ett nytt kungahus (Bernadotte) hade införskaffats formerades på sina håll en politisk och ekonomisk logik som rörde sig i riktning mot de liberala tankeströmningar som växte fram ute i Europa. Ekonomhistorikern Lars Magnusson talar om det tidiga 1800-talets ”nationella liberalism” och ”statsliberalism” (2022, s. 240):

Det hävdades att staten måste axla en aktiv roll för att Sverige skulle utvecklas till en modern industristat. Den måste utveckla en infrastruktur, i form av kanaler och senare järnvägar, som kunde bidra till en dynamisk inhemsk, men också exportorienterad, ekonomi.

Många talar om denna period som en då ämbetsmannastaten etablerades. Historikern Torbjörn Nilsson skriver i ett verk om ämbetsmannastatens framväxt och vad som kallats den harmoniliberala epoken (Nilsson 1997, s. 2; se vidare Gustafsson 2016, s. 41 ff): ”Bland ’1809 års män’ som störtade Gustav IV Adolf och ledde arbetet med 1809 års författning, vimlade det av adliga ämbetsmän, civila eller militära.”

Carl Adolph Agardh (1785–1859) var tveklöst en av tidens mest lysande personligheter; redan i sin samtid kallades han ”snille” (Wallerius 1975, s. 1 ff; Wadensjö 1991). Han hade personliga kopplingar till den yppersta eliten – exempelvis var han informator åt sonen till den man som blev utrikesminister efter statsvälvningen – och var högggradigt aktiv i universitets- och kulturlivets nätverk (Wallerius 1975). Enligt

uppgift var han på 1830-talet ”en hårsman från att bli statssekreterare för ecklesiastiska frågor” (Liedman 1991, s. 221). Än idag betraktas Agardh dessutom som banbrytande expert på algernas botanik i Linnés efterföljd, tillika författare till några av Sveriges allra tidigaste texter om politisk ekonomi. Därtill akademiledamot, riksdagsman, centralgestalt i 1820-talets stora utredning om undervisningsväsendet – kort sagt en polyhistor och offentlig personlighet av en kaliber som det är svårt att finna nutida exempel på.

Agardhs statsekonomiska översikt har framhållits som ”något av en upprinnelse för den moderna svenska nationalekonomin och som i årtionden framåt blev en pålitlig källa när det gällde uppgifter om landets geografiska, ekonomiska och sociala struktur, samtidigt som det också blev författarens politiska testamente” (Wallerius 1975, s. 1). Sven-Eric Liedman skriver att ”Carl Adolf Agardhs politiska hemvist är notoriskt svår att fixera. Han berömde sig av att stå utanför partierna” och betraktar det statistiska verket som ”egensinnigt” (Liedman 1991, s. 79, 131).

Denna egensinnighet bidrar naturligtvis till svårigheten att placera in Agardh i vår egen tids politiska-filosofiska matris. Inte minst därför att han skrev vad som kan betecknas som en omfattande filosofisk traktat om ”arbetet”. Dessförinnan presenterade han en omfattande statistisk belysning av ”eländet i Sverige” – antalet fattighjon, nödlidande backstugusittare, fångar, självmördare och så vidare – som interfolierades med historiska redogörelser för olika former av slaveri i bokstavlig och metaforisk mening och ledde fram till en redovisning av det svenska statorparsystemet, vilket enligt Agardh utgjorde en motsvarighet till ”lifegenskapen i alla andra länder” (Agardh 1856, 2:2, s. 30–31).

Arbete, ståndsklasser och en medelklass med många facetter

Det är knappast förvånande att både af Forsell och Agardh behandlar klass- och ståndsproblematiken på ett indirekt vis. De ägnar speciella avsnitt åt den sociala strukturen (stånd, yrkesgrupper, kön, ålder, bostadsort, religionstillhörighet med mera): ”Om Svenska Folkets fördelning i stånd, samt förmögenhets-villkor” (af Forsell 1978 [1833],

s. 270–285) respektive ”§ 7. Ståndsklasser, § 8. Befolkningens lefnadsyrken” (Agardh 1857, 3:2, s. 104–183).

I båda dessa avsnitt är flera uppgifter svårtolkade och det saknas i regel definitioner av kategorierna, som ofta synes ha hämtats från tabellverket. Varken de använda kategorierna eller uppdelningen dem emellan (snitten i det totala materialet) förklaras närmare. Men den övergripande bilden av samhällets uppdelning i stånd framträder på liknande sätt:

<i>Andel av befolkningen (%)</i>	Forsell (s. 276–277)	Agardh (s. 136)	
	1825	1830	1850
Adel	0,4	0,4	0,3
Präster	0,5	0,5	0,4
Borgare	2,4	2,3	2,2
Bönder	74,6	75,1	66,1
Ståndspersoner	2,6	2,4	2,0
Övriga	19,4	19,3	28,9

Här framgår den stora tillväxten av personer utanför formella och etablerade ståndsbeteckningar: från runt 20 procent av befolkningen till nästan 30 procent på cirka 25 år. Tillväxten utgjordes huvudsakligen av egendomslös lantbruksbefolkning (beteckningarna varierar) samt helt nya grupper, som samtiden (inklusive Forsell och Agardh) debatterade mycket, i termer av ”obesuttna”, ”pauperism”, ”inhysehjon”, ”statorparsystemet”, ”hemmansklyvning” med mera – och ”den farliga underklassen” (se vidare Pettersson 1983).

Intressant att notera är att Agardh (s. 149 och 154–155) även talar om den ”Industriella klassen”, som 1850 uppges uppgå till 8,7 procent av den aktiva manliga befolkningen. Denna ”klass” är en sammanslagning av ”Bruks och fabriksidkare” och ”Hantverkare och konstnärer (i båda dessa underkategorier ingår ett specificerat antal ”ägare, mästare respektive betjänte/biträden”).

Ord som ”ståndsklasser”, ”medelklass” och ”medelstånd” hänvisar dock inte till det slags explicita definitioner som är gängse i nutida litteratur. I båda de verk vi här talar om används begreppen ”stånd” och

”klass” relativt fritt och omväxlande. Hur demarkationslinjerna mellan formellt angivna stånd och nytillkomna sociala grupperingar drogs är långtifrån klart. Detta verkar för övrigt ha varit etablerad praxis sedan lång tid tillbaka i stora delar av Europa (se Calvert 1982; Burke 1992; Reddy 1992; Wallech 1986).

Medelklassen var en grupp som växte vid denna tid (om än inte lika snabbt som landsbygdens egendomslösa) och vars medlemmar inte hade någon självklar plats i den formella ståndsordningen. Däremot hade vissa av dem en central roll i den statsapparat som under detta skede alltmer aktivt kom att driva på samhällsutvecklingen. Eftersom denna ”medelklass”, ibland i samtiden betecknad ”medelstånd”, bestod av personer (män) med relativt god ekonomisk ställning och hög social status benämns de vanligen ”ofrälse (icke-adliga) stånds personer”, eller helt enkelt ”ståndspersoner”.

En viktig skillnad mellan å ena sidan af Forsell och Agardh och å andra sidan stora delar av marxismen i egentlig mening (inklusive *Manifestet* från 1848) är att af Forsell och Agardh uttalade stora förhoppningar om medelklassen som en räddning för landet i ekonomiska och politiska avseenden. Det var dock inte någon ensidigt harmonisk framtid som kopplades till denna klass.

I kapitlet ”Om Svenska Folkets karakter, antal, nativitet, ingångne och upplöste äktenskap, m.m.” hävdade af Forsell att ”den så kallade Medelklassen, hvilken nu mera synes vara den som leder folkens öden och som följaktligen förtjenar största uppmärksamhet, [...] i likhet med vad som sker i alla andre Stater, blott sträfvar att vinna allmän humanitet” (af Forsell 1978 [1833], s. 56–57). Det råder ingen tvekan om att han förväntar sig att medelklassen ska driva på den liberaliserande ekonomiska politik som han betraktar som både nödvändig och önskvärd. Och sannolikt just därför riktar han kritik mot att tillväxten inte går fort nog. I avsnittet ”Om Fabrikerna, Handtverkerierna och Näringerna” påpekar han att

de högre samhällsklasserna, som ägt både insigter och förmåga att leda folkets sinnen och uppmärksamhet på nyttan af att införa fabriksinrättningar, [har] merendels öfversett vigen afv detta ämne, eller ansett det vara under sin värdighet att personligen befatta sig med fabriksväsendet (af Forsell 1978 [1833], s. 129–130).

Oron för proletärernas livs- och arbetssituation, som också Geijer uppenbarligen kände, blir hos af Forsell till en fråga om hur ”armodets tryckande stämpel” uppstår som en konsekvens av okunskap och orättvisa från patriarkernas sida, ofta ofrälse ståndspersoner (af Forsell 1978 [1833], s. 130):

en del af dem som inrättat fabriker hafva [icke] ägt förmågan af den omsorgsfulla, aldrig tröttande, uppmuntrande eftersyn, som fabriksarbetarnes behandling och dessa slags anläggningar ovillkorligen fordra, om de med vinst skola drifvas, hvilket torde böra anses lika mycket såsom en egenskap tillhörande national-lynnen som en följd af den bildnings-grad på hvilken samhället nu står, så har man häruti tillräckliga anledningar att inse orsaken hvarföre ett vidsträckt och förmonligt Fabrikssystem icke hos oss haft framgång.

Denna brist framstår som ett hinder för den nödvändiga ekonomiska tillväxten, snarare än som ett inbyggt problem i liberala konkurrenssystem.

Även Agardh hade stora positiva förhoppningar på medelklassen. Det utslöt dock inte heller hos honom en stor oro för de sociala följderna av brutna patriarkala band mellan överheten/medelklass och de löst anknutna arbetarna inom fabriks- och manufakturväsendet.⁶ Agardhs hyllande av och förhoppningar på medelklassen kom till starkt uttryck i tidskriften *Skånska Correspondenten*.⁷ Han hade ingått i dess ledning sedan starten 1832 och intog rollen som redaktör och skribent i landsomfattande debatter om aktuella samhällspolitiska ämnen. I ledarartikeln ”Medelklassens politiska betydelse” – med stor sannolikhet godkänd eller skriven av Agardh själv – kan vi bl a läsa följande lyriska deklARATION (*Skånska Correspondenten* nr 1, 1832, s. 1):

Medelklassen synes vara själva kärnan, kring hvilken den nya samhällsbyggnaden håller på att sätta sig. Där själsodling, kunskaper, arbetsdrift och förmögenhet förena sig, där ligger i våra dagar kraften, och kraft är eller blir makt. De privilegierade stånden hafva blomstrat ut.

6. Agardh 1863b innehåller formuleringar om pauperism och proletarisering som med rätta blivit berömda.

7. Om denna tidskrift och Agardhs roll, se Wallerius 1975, s. 206.

”Hela landets inre förhållande således en konstig väfnad af privilegier”

Både Agardhs *Försök till statsekonomisk statistik* och af Forsells *Statistik öfver Sverige* innehåller utförliga historiska avsnitt om ståndsförfattningarna, om hur den formella regleringen av de fyra stånden stegvis växte fram. Det speciella med det svenska ståndssamhället – den gängse bilden även i modern historieteckning – framhålls: alla fyra stånden har rätt till representation vid riksmöten, alltså såväl yttranderätt som rösträtt i riksdagsarbetet.

I dessa narrativ om svensk samhällsförändring gäller inte politikens eller ekonomins primat. Inte heller är ståndsklasser att betrakta som effektvariabler eller oberoende variabler, för att tala modernt samhällsvetarspråk (se Gustafsson 2002). Agardh och af Forsell gör läsvärda och i många avseenden klagörande försök att skildra komplexa förlopp. Många passager blir till skisser av ståndsklassernas kopplingar till strukturell ojämlikhet: fördelning av mark och andra resurser; beskattning och praktiska åligganden gentemot kronan och annan överhet; politiska maktskillnader vid riksdagarna; ställning i rättssystemet; sociala statusförhållanden; formell diskriminering i form av yrkesförbud för kvinnor; begränsningar i rätten att köpa och inneha krono-, skatte- och frälsejord.

Ett tydligt exempel är Agardhs avsnitt under den omständliga rubriken ”Ståndens söndring och strid leder till enväldet, som förer Sverige till branten af dess undergång” (Agardh 1857, 1:1, s. 130–146), som ingår i ”Öfversigt af svenska folkets öden” som i sin tur utgör första delen av hans omfattande statsekonomiska verk. Där kan vi läsa att Agardh hävdar att de privilegier han tar upp ”vore *materielle*, och träffade i sina skadeliga följder huvudsakligen bondeståndet och massan av Svenska folket” (s. 136, kursiv i original). Resonemanget gäller visserligen främst stormaktstiden, men Agardh hävdar att söndringen blev av liknande omfattning även långt senare, under franska revolutionen 1789 – fast alternativet ”att folket sjelf skulle taga enväldsmagten, hvilket skedde i Frankrike, kom, märkvärdigt nog, inom vårt land, aldrig i fråga” (Agardh 1857, 1:1, s. 131).

För en nutida läsare kan Agardhs begreppsapparat framstå som grovt tillyxad när han kritiserar den svenska adelns roll i historien genom att påminna om att dess medlemmar inte enbart ”böjde sig under konungen, omgäfvom honom med tillgifvenhet och trohet” utan också var ”en aristokrati, en privilegierad klass, högt uppsatt i rang öfver de oadliga eller, såsom de i Sverige kallades, ofrälse stånden” (Agardh 1857, 1:1, s. 131).

Överhuvudtaget finns hos båda författarna många exempel på hur kronans regleringsverksamhet skapade ojämlikhet (Agardh 1857, 1:1, s. 141):

hela borgerliga rörelsen och alla näringar, utom landtbruket, voro grundade på privilegier, monopolier, tullförfattningar och premier. Alla städer, alla näringsgrenar, sjöfarten, fisket, fabrikerne, bergsrörelsen, handtverkerierne, hade särskilte privilegier. Hela landets inre förhållande utgjordes således af en konstig väfnad af privilegier, som ofta voro befastade med hårda straff för dem, som trädde dem för nära.

Detta slags kommentarer kan ses som en återspeglning av Adam Smiths berömda kritik av den statliga regleringen av ekonomin i samband med att han myntade termen ”merkantilism”. Men Agardhs och af Forsells historieöversikter är fulla av konkreta iakttagelser och resonemang om hur kronans regleringar skapade ekonomisk, politisk och social ojämlikhet.

Statsapparaten framstår som internt genomkorsad av olika motiv och intressen såväl som utsatt för övertalning, press och utpressning utifrån. Om Gustaf Vasa skriver af Forsell att han förde en ”oupphörlig strid mot ett mäktigt, förderfvadt, catholiskt Presterskap”, och ”På samma gång hade han att kämpa med en tilltagsen och förtryckande Aristocratie, som icke sällan förbisåg fädernelandets bästa, för att tillfredsställa sin regeringslystnad, eller att vinna egna fördelar” (af Forsell 1978 [1833], s. 28–29).

Plötsligt, i kapitlet ”Om skatterna eller statsbidragen”, gör af Forsell ett utfall mot ”de förnämste, förmögne och uplyste klasserna”, som han betraktar som ”En djupt gående kräfte [som] synes fräta alla de Europeiska staternas organism”, och vidare (af Forsell 1978 [1833], s. 245):

I den hånande och samvetslösa egoisme hvarmed många af de högre klasserna, istället för att gifva efterdöme af fosterlandskärlek och ädel försakelse, blott fika efter att, under tillvinnande af yttre utmärkelser, förskaffa sig alla möjliga löner och arfvoden, som de kunna åtkomma, ligger förnämligast fröet till de Europeiska Staternas om icke upplösning åtminstone förändring.

Inte heller Agardh skräder orden (Agardh 1857, 1:1, s. 132):

Det kan icke undgå någon att frälserättigheten och dermed åtföljande skattefrihet och privilegier varit orsaken till Sveriges största olyckor, hvilka hade varit lätt undvikne om adeln i Sverige såsom i Ängland, varit grundad på fideikommissier.

Jag skulle kunna anföra fler exempel på liknande formuleringar, men det riskerar att blott bli ett poänglöst uppräknande.

Arbetets primat eller ”att härska, äras, styra och njuta”?

Agardh anlade visserligen inte något systematiskt perspektiv på arbetets roll i samhällshistorien, men författade däremot en originell och intressant argumentation på drygt 180 sidor med titeln ”Arbetet” (Agardh 1856, 2:2.). Där var det inte någon fackfilosof med ambitioner som framträdde. *Försök till statsekonomisk statistik* hade en enorm spännvidd (omfattande också geografi, penning- och skogsväsendet med mera), men det står klart att Agardh i sina analyser tillmätte fördelningen av arbetets frukter och bördor en central roll.⁸ Det finns således utrymme för mer forskning om Agardhs idémässiga impulser till senare samhällsvetenskap. Kanske kan man anakronistiskt tala om en konservativ samhällskritiker som hänförde tidens sociala problem till arbetslivets omvandling, bort från en patriarkalt organiserad rural ekonomi.

Vi ska se att Agardhs sammansatta historiska perspektiv förmådde härbärgera både temat *arbete–produktion–reproduktion–konsumtion/njutning* och det vidare temat *härska–ära–styra*, i vilket också statens och medelklassens funktioner drogs in i bilden.

8. Wallech 1986 visade att när det mänskliga arbetets del i produktionen av materiella resurser fokuserades under 1700-talet, så var det ett avgörande steg mot modern klass-teori inom politisk ekonomi och närliggande discipliner.

Efter en tidstypisk genomgång av moraliska, institutionella och ekonomiska faktorer beträffande ”samhällets rätt emot dem, som kunna men inte vilja arbeta” följer en allt annat än tidstypisk argumentation. Avsnittet ”Qvinnokönets uteslutande från sjelfständigt arbete” är ett tidigt feministiskt aktstycke. Det inleds med en tydlig deklaration (Agardh 1856, 2:2, s. 109–110, kursiv i orig.):

Med ett penndrag, – med blott de orden, *qvinnan blir aldrig myndig*, – har man i förflutna årtusenden uteslutit qvinnan från all rättighet att genom fritt och sjelfständigt arbete försörja sig sjelf.

Denna lag, som utgått från den tid då den starkares rätt var gällande, är den vidsträcktaste af alla monopolier, emedan den utesluter halfa människolägstet ifrån menskliga rättigheter, och ifrån den menskliga värdigheten.

Denna starka kritik av kvinnors uteslutande från mänskliga rättigheter understryks av Agardhs arbetsfilosofi. Avsnittet har rubriken ”Eländets allmännaste orsak är ett missförhållande i arbetets fördelning” (Agardh 1856, 2:2, s. 71). ”De flesta människor tro, att människolifvets jordiska mål är att njuta”, skriver Agardh (*ibid.*, s. 72). Man antar

att den klassen som arbetar är en klass af lägre rang inom hvilken hvar och en måste hålla sig som ej bör njuta och hvila utom hvar sjunde dag.

Och vidare (*ibid.*, s. 72):

I nästan alla Europeiska stater delar sig den bildade klassen uti tvenne: en privilegierad klass, som anser sig vara genom själva födelsen bestämd att herrska, äras, styra och njuta, och en annan icke privilegierad, som strävar att blifva hvad den förra är. [...] Åt den klass, arbetarklassen, – som man likväl icke kan undvara och som anses vara född till det arbete, som de bildade söka undandra sig, – lemnar man det minsta möjliga arfvode för dess arbete, emedan den ej bör hoppas annat än försakelser.

Agardhs arbetsfilosofi visar sig inte enbart bestå av en tidsenlig plädering för kristna (lutheranska) arbets- och skötsamhetsdygder. Den byggs framför allt upp av ett ställningstagande mot det perspektiv han finner hos Adam Smith. Agardh vänder sig emot fokuseringen på arbetet ”såsom blott medel till absolut rikedom” och emot att samhällets medlemmar delas upp i ”produktifva och improduktifva, till hvilka senare

den räknar konungen, embetsmannen, domaren, presten, läkaren, den lärde, aktören, musikidkaren, operadansösen och betjenten, hvilka alla föras till en och samma klass” (ibid., s. 78).

Agardhs skiss på hur analysen ”om arbetets väsen i den nyare stats-ekonomin måste omarbetas” (ibid., s. 79) är inte solklart formulerad, men han pekar ut två ”drifter och egenskaper” som ”gifva åt arbetet de mest lockande behag” (ibid., s. 84). Båda framhålls som mer grundläggande än den njutningsinriktade konsumtion som anges som det avgörande problemet. Resonemanget handlar om vad vi idag kanske skulle beteckna som arbetets icke-instrumentella aspekter (ibid., s. 84–85):

Den förstnämnda driften till arbete uppkommer genom det band, som fästar oss vid dem, som äro oss kära, och hvilkas tillstånd vi således önska att förlijuva. [...] Det finnes inom människohjertat ingen ljufvare känsla, än att sträfva för ett sådant ändamål. Det är för priset af denna känsla, som de flesta människor i hvilken ställning som heldst, finna en njutning uti att underkasta sig arbetets ansträngningar. [– – –]

Den andra driften hvarom vi tala, ligger inom en annan verkningssfär, och har varit föga påaktad och känd af jordens tänkare. Denna drift är människans känsla för idéer; en drift, som [...] finnes hos alla människor i hvilken ställning som heldst, mer eller mindre utvecklad. Denna drift är ett hemligt begär att göra något mer i lifvet, än hvad som gagnar oss själva.

Dessa nedslag i Agardhs text torde räcka för att visa att när det gäller såväl arbetets drivkrafter som dess konsekvenser för samhällsutvecklingen finns gemensamma teman hos Marx och Agardh. Samtidigt framträder välfärd hos Agardh som betydligt mindre knuten till ökningen av materiella resurser än hos Smith.⁹ Därmed försvagas kopplingarna till dåtidens arbetsvärdeläror.

Kopplar man ihop överhetens vilja att ”herrska, äras, styra och njuta” med att det i historien finns ”otaliga exempel, på sådane som uppoffrat egendom och lif, – allt – blott för en idé” (Agardh 1856, 2:2, s. 85), ja, då befinner vi oss, på gott och ont, i andra konflikter än i en allomfattande klasskamp där två klasser slåss om arbetets materiella resultat. Det är

9. Se Agardh 1853, 1:2, s. 298 ff, ”Återblick på statsekonomins föremål”, som innehåller en kritik av Adam Smith.

ingen blivande marxism vi mött, men kanske en proto-marxism som var relevant för att beskriva och analysera den strukturella ojämlikhet som låg bakom det ”elände” Agardh talade om.

Skapandet av en ny offentlighet?

Enligt uppgift var det genom kung Karl XIV Johans ingripande som af Forsell erhöll tjänsten som överdirektör för Generallantmäterikontoret, som han utnyttjade som en sinekur under arbetet med sitt statistiska verk. Kungen verkar dock ha uppfattat af Forsell som alltför frispråkigt kritisk; *Statistik öfver Sverige* fick kungen att dra tillbaka sin välvilja. Det finns även uppgifter om att Forsell på sina håll hade rykte om sig som en farlig jakobin (Höjer 2007, s. 274).

Agardh må inte ha deltagit i statsvälvningen 1809,¹⁰ men var han en aktiv, kritisk och ständigt positionsskiftande riksdagsman.

Såväl af Forsell som Agardh hade mycket goda förbindelser med samtidens politiska toppskikt. Desutom var de ämbetsmän i statens tjänst; Agardh var enligt Sven-Eric Liedman (1991) en framträdande representant för det ämbetsmannaidéal som formades under 1800-talets första hälft. Det förvånar därför inte att båda deras Sverigebilder förutsätter att individen ska underordna sig nationens, kronans eller statens intressen och identitet. Ett sådant perspektiv på landets undersåtar var gängse vid denna tid och tog sig många uttryck.

Henrik Höjer citerar ur inledningen till af Forsells statistik att de offentliga statistiska uppgifterna ”huvudsakligen åsyftar framkallandet af ett medborgerligt sinne” (Höjer 2001, s. 151). Ett sådant dygdigt och uppoffrande sinne stod således enligt af Forsell inte i motsättning till idén om en omreglering i liberal riktning.

Hos Agardh finns många passager som uttrycker en tydlig vilja att vidmakthålla den svenska statens kontinuitet, identitet och utvecklingsmöjligheter. I uttalad motsats till det budskap han finner hos Adam Smith hävdar han att statsekonomin föremål och syfte inte är ”rikdom, utan *kraft hos nationen att bevara sin sjelfständighet*” (Agardh 1853, 1:2, s. 303, kursiv i original). Resonemanget utvecklar sig till en argumenta-

10. Agardh 1857, 1:1, s. 201 ger dock stöd för avsättningen av Gustav IV Adolf.

tion för enskilda nationers rätt och plikt att utveckla sig själva – här finns formuleringar som idag kan uppfattas som chauvinistisk nationalism – men Agardh lyfter också fram samhällsekonomiska perspektiv (i motsats till företags- och privatekonomiska) och argumenterar för långsiktig hållbarhet. På flera ställen nämner han fördelningsfrågor som väsentliga (ibid., s. 303):

Staten bör hushålla så, att den enskilda rikedom, – som alla eftersträfvat, – får en sådan rigtning och en sådan fördelning, att den framför allt tjener till bevarandet av nationens självständighet, såsom det mål och det intresse, hvarföre alla enskilda intressen måste uppoffra sig.

I sitt berömda ”Tal om nyttig folkläsnings” (1863a) argumenterade Agardh för upplysning på bred front – samtidigt försökte han övertyga dem som hävdade att folkupplysning ledde till ökade krav, social oro och ovilja till arbete, och han underströk därför att budskapen måste förankras i kärlek till fäderneslandet.¹¹ För att frammana dessa nödvändiga fosterlandskänslor måste undervisningen knyta an till den unika svenska allmogetradition som enligt Agardh alltid byggt på känslor för familj och hembygd, samt inte minst till bondeståndets urgamla unika rätt att göra sin stämma hörd vid riksdagarna.

Bengt Wallerius talar om Agardhs ”organiska statslära”, uppmärksammar att denne betraktar patriotism som en av ”individens ädlaste känslouttryckningar” och fortsätter (Wallerius 1975, s. 43):

11. Liedman hävdar (1991, s. 257 f) att detta är ett centralt tal av Agardh, men Liedmans tolkning och betoning skiljer sig från min mer välvilliga. Jag uppfattar det som att Agardhs oro för de stora och växande skillnaderna i materiella livsvillkor mellan arbetarklassen och överheten inte enbart kom sig av farhågor om att samhället skulle slitas sönder i fysiska, sociala och andliga avseenden, utan han betraktade skillnaderna även som något i sig ont, som en del av ”eländet”. Han presenterade inga förslag för att mildra eller uttradera detta onda, men han betonade en ”motvigt” i form av tillskapandet av och inkluderingen i en känsla för fäderneslandet (Agardh 1863a, s. 108):

Orsaken till arbetarklassens tålmod att föredraga denna ojemna fördelning, ligger mindre i samhällets yttre tvång, och fruktan för straff, – ty den skall ej annat än inse sin styrka, – än däruti, att den inser och erkänner hos de högre klasserna en högre kultur, ett större förstånd och öfverlägsna egenskaper.

Innevånarna skulle vara medvetna om sin lycka och erkänna den, ty detta var ett av de viktiga villkoren för statens bestånd. Förnöjsamhet var en medborgerlig dygd, men det var icke dess mindre ett ansvar för överheten och för staten att vårda medborgarnas existensvillkor och andliga odling.

Klart är att både Agardh och af Forsell verkade för ett utvidgat offentligt engagemang på en rad områden.¹² Det skulle föra för långt att redovisa de förslag som framfördes, men de begränsade sig inte till hårdare fattigvårdslagstiftning och arbetstvång – om detta finns en omfattande forskning – och inte heller handlade de enbart om mer folkundervisning i kristendom och åtgärder för obligatorisk skolgång (som ju infördes 1842).

Agardh lade fram ett förslag om en ”lifränteinrättning för kvinnor” (1854, 2:1, s. 268 ff) som knöt an till hans kritik av det arbetsförbud som gällde för halva befolkningen. En välvillig tolkning av såväl Agardh som af Forsell är att de drev på i riktning mot den socialpolitiska islossning som brukar dateras till 1880-talet.

I avsnittet ”Om Fattigvården, Korrektions-Inrättningarna och Fängelserne” skriver af Forsell med ett visst mått av hoppfullhet (1978 [1833], s. 310):

Anledningarna till fattigskarans ökande må vara hvilka som helst, så är det dock en hugnande företeelse, att de bättre klasserna synes börja anse som en pligt att förskaffa den arbetande hopen tillfällen till utkomst medels arbetsförtjänst. Hvarhelst man reser fram i Riket får man höra talas om nystiftade undervisningsanstalter för Allmogens barn och om flere slags industrianläggningar till beredande af arbetsförtjänst.

af Forsells stora förslag är emellertid att utvidga kyrkorådet till en ”Municipalstyrelse af en i folkets angelägenheter mer ingripande natur än det hittills varit” (1978 [1833], s. 314). Han framställer det som en sammanhållen lokal social myndighet – delvis bedriven med frivilliga krafter – som skulle ha en bred kompetens och omfattande ansvarsområden. Man kan se det som en lika framsynt som radikal idé om ett slags lokal yrkesinspektion, som af Forsell förväntar sig mycket av (ibid., s. 316–317):

12. Se också Petterson (1983, s. 48), som framhåller att Agardh var mer statsvänlig än Geijer.

Att en medlem i dessa Socken-Föreningar vore pliktig att tillse, huru t. ex. hvarje Fabriksägare eller hvarje Handtverksmästare sköter sina arbetare, eller huru Possessionaterna på Landet behandla sina underlydande Bönder, Torpare och Statfolk, måste nödvändigt åstadkomma en stor moralisk och ekonomisk verkan.

Det vittnar om en tröghet i utbyggnaden av välfärdssystemen – för att uttrycka det milt – när vi kan konstatera att två decennier efter af Forsells plädering ”att förskaffa den arbetande hopen tillfällen till utkomst medels arbetsförtjänst” så utarbetade Agardh ett förslag att organisera ”allmänna arbeten”. Han angav två huvudsakliga motiv (1853, 1:2, s. 292, kursiv i original):

Det ena är, att utföra sjelva de nyttiga och viktiga arbetena; det andra, att dermed upptaga hela den klass, som vi betecknat med dagdrifvare och äfventyrare, och derigenom rensa samhället för det elände, som genom utvecklingen af en sådan klass uppkommer, att, – i stället för att man nu bygger det ena cellfängelset efter det andra, [...] den ena fattigkasernen efter den andra, allt detta *för* dagdrifvare och *för* tiggare, – utföra allmänna arbeten *med* desamma, och derigenom göra dessa dagdrifvare och tiggare till viktiga, aktningvärda medborgare i samhället.

Den militära uppläggningsen och auktoritära argumentationen bör inte skymma det faktum att Agardh faktiskt, tvärtemot tidens dominerande syn, hävdade att problemen inte enbart eller främst bottnade i ”landsbygdens ansvallning” av en viss sorts lättjefyllda eller arbetsskygga människor. Hans resonemang kretsade i stället kring vad vi idag betraktar som teorier om strukturellt betingad ojämlikhet (Agardh 1853, 1:2, s. 284):

Uti varje generation födas och uppväxa en mängd personer, som man kunde kalla generationens snillen. [...]

Lika väl finnas sådana *undantags-människor* inom arbetarnes och de fattigas klass, som ibland de högres och rikares. Ty naturen vet icke af någon skillnad i förmågor emellan stånden, och huru mycket man än söker genom vår moderna uppfostran qväfva individualiteten, så bryter den sig dock igenom hos alla starkare naturer. För det högre klasserna har samhället öppnat många vägar för tillfredsställandet af sådana personers särskilda riktning. Men för arbetarklassen finnes icke mer än en utsikt för lifvet, det kroppsliga arbetet, – och det ofta i sin tyngsta form.

Politie-staten som proto-välfärdsstat?

Med dessa nedslag i fragment till tidigt svenskt socialpolitiskt tänkande har jag velat visa att 1800-talet bar på idéer som långt senare skulle utvecklas, förfinas och få en mer systematisk form. En avslutande utveckling om samhällsvetenskapliga begrepp och idéhistoriska linjer kan ge ytterligare perspektiv.

Även om vi ser af Forsells och Agardhs vitt spridda och lästa verk från 1800-talets mitt som en aspekt av den krisartade period då eländet tilltog för stora befolkningsgrupper samtidigt som delar av de härskande klasserna darrade, så innebär det inte nödvändigtvis att det var något helt nytt och främmande som dök upp på scenen. Ett ovanifrån kommande intresse för befolkningens väl och ve – i och för sig nära kopplat till kronans hunger efter soldatmaterial och skatteunderlag – kan vi skönja redan i 1700-talets kameralism, en rörelse för omorganisering som många historiker betraktar som ”en ny förståelse av statlig förvaltning och dess målsättningar” (Seppel 2017, s 10).

Avslutningsvis bifogas därför en skiss på hur våra 1800-talsförfattare skulle kunna ses som anhalter i längre tradition av offentligt förmedlat motstånd mot de förödande följderna av strukturell ojämlikhet. Ett faktum som brukar nämnas är att den preussiske kungen Fredrik Vilhelm I inrättade en professur i *Oeconomie, Policye und Kameralwissenschaft* vid universitetet i Halle 1727 (Tribe 1984). Ett drygt halvsekel senare fanns undervisning och ett trettiotal professorer i detta ämne vid tyskspråkiga universitet. En omfattande litteraturproduktion kom igång – tusentals skrifter, varav många omfattande och samhällsvetenskapligt avancerade – har registrerats (Wakefield 2005). Sverige var ett föregångsland, och 1747 utgav den blivande professorn Anders Berch i Uppsala den omtalade programskriften *Inledning til almänna hushållningen, innefattande grunden till politie, oeconomie och cameral wetenskaperna*. Avsikten var att skapa en praktiskt inriktad vetenskap som skulle bättra på konungens finansiella muskler – därav begreppet ”kameral”; kammaren var ju ursprungligen kungens/kronans skattekammarare – men Berch anslöt också till den nya vetenskapens breda formuleringar om att ”borgerlig sällhet” och ”människans lycksalighet” skulle gynnas, inte enbart kungamaktens väl och ve.

Ett nyckelord för både den svenska och den tyska grenen var ”nytta”, vilket ställdes i motsats till juristernas och hovfolkets gängse syn på statsförvaltningens form och innehåll (Magnusson 2017; Gustafsson 2011, kap. 4).

Den kameralistiska traditionen bars således fram av en bred syn på den offentliga förvaltningens behov av ”att veta någonting om jordbruk och manufaktur, gruvsdrift och skogsskötsel, bokföring och affärer” (Wakefield 2005, s. 311). Berch hävdade också att ett ordnat samhälle som gynnar ”policey” förutsätter ”religiös tolerans (för att öka invandring av kompetent arbetskraft), endräkt och harmoni, skolsystem, tillbakahållande av uppvigling, nykterhet, att sätta fattiga i arbete genom arbetsinrättningar, medicinska åtgärder, renlighet och utbildning av ammor och barnmorskor” (Magnusson 2017, s. 33).

Överhuvudtaget finner man i den kameralistiska idétraditionen ett brett spektrum av föreslagna åtgärder som vi idag kopplar ihop med tillväxt- och välfärdspolitik. Det som var bra för kungen/kronan antogs också vara bra för undersåtarna/medborgarna. På gott och ont. Då som nu.

Till saken hör att det 1888 publicerades en märklig och på sin tid vida använd bok i Sverige: Lars Gustaf Lindes *Sveriges ekonomirätt*. Den genomsyras av kameralistisk begreppsbildning och är ett uppslagsverk, där så gott som alla förordningar och lagar rörande det vi idag kallar välfärdspolitik redovisas (se vidare Gustafsson 2022). Boken inleds med en diskussion om statens och statsförvaltningens samhällsroll, och drygt 850 sidor senare avslutas den med ett fylligt avsnitt om ”helso- och sjukvårdsanstalter” under den övergripande rubriken ”Allmänna politianstalter”. Däremellan har vi fått inblickar bland annat i den centrala statsapparatusens, lokala myndigheters och kommunförvaltningens formella struktur och ansvarsområden. Ämbetsmännens ställning och roller presenteras och alla näringsgrenar behandlas (jordbruk, boskapsskötsel, skogsbruk, hantverk och fabriker etc), liksom det mesta som gäller försäkringar av olika slag och inte minst utbildning, forskning och pensionsväsende inom de verksamheter där sådant vuxit fram genom åren.

I inledningen till kapitlet ”Ekonomiska politianstalter” ger Linde en definition av ”politi” (s. 681, kursiver i original):

Med *politi i vidsträcktare bemärkelse* förstå vi den öfvervakande förvaltningen eller regeringen i inskräntare bemärkelse hvars uppgift är att tillse rättstillståndets uppehållande och kulturens befrämjande i allmänhet. Med *politi i inskräntare bemärkelse* åter förstå vi de anordningar staten viltager för att medelbart befordra upplysning allmänt välstånd ordning och bekvämlighet.

”Politi” i Lindes vida mening härrör från grekiskans *”politeia”* (medborgarskap, statsförvaltning) och är också kopplat till det nutida begreppet ”politik” (statskonst). Svenska Akademiens ordbok definierar ”politi” som ”den del av en stats (l. kommuns) förvaltning som gäller befolkningens säkerhet, välstånd o. bildning, statsförvaltning, administration”, men betecknar ordet som ”numera” (bandet ifråga publicerades 1953) föga brukligt (se även Frohnert 2020, som ger en bra översikt över politie-begreppet).

Ser vi af Forsells och Agardhs arbeten som en del i en ny offentlighet – en statsapparat som långsamt övergick till att införa olika slags ”marknadskorrigerande åtgärder”, för att uttrycka det anakronistiskt – så kan vi knyta det vi idag betecknar som ”välfärdspolitik” till denna tidiga argumentation för kameralistisk politie-förvaltning.

Om vi betraktar texterna *in situ* – utan att titta på hurdan samhällsutvecklingen faktiskt blev eller projicera ideologiska och vetenskapliga beteckningar på dem – upptäcker vi att af Forsell och Agardh föreslår statlig reglering av civilsamhället och marknaden, betonar arbetets centrala roll men också betydelsen av idéer och sociala relationer samt inte minst uppvisar empati med fattiga, obesuttna och hårt arbetande utsatta människors livsvillkor. Detta paras med hårda fördömanden av överhetens njutningar och underlåtenhetssynder. Och man vände sig till riksdagen med förhoppningar om att förändra den kungliga förvaltningen.

Vari ligger det marxistiska i proto-marxism? Är det inte lite magstarkt och missledande att överväga exempelvis Agardh som kandidat till epitetet ”proto-marxist”? Många betraktar honom ju som ”den mest framträdande och inflytelserike representanten för den socialkonservativa inriktningen i Sverige” (Olofsson 1997, s. 231). Alla diskussioner om hans vetenskapsteoretiska hållning blir emellertid snabbt ganska komplicerade – han var en internationellt erkänd naturvetenskapsman, en

religiöst utövande biskop och därtill djupt engagerad i Schellings tyska romantik (Wallerius 1975) – men hans perspektiv ligger väl ändå inte helt vid sidan om nutida samhällsvetenskap? Hans arbetsfilosofiska tankegångar och riksdagsarbete tyder på att vi knappast har att göra med någon renodlad romantisk eller idealistisk tänkare. Ej heller kan han betraktas som en okritisk marknadsförespråkare.

Hur det är med af Forsells vetenskapsteori är en fråga som får hänga i luften, men varför ska vi kräva en transparent genomlysning av hela tankebyggnader? En öppen ansats som fokuserar på innehållsliga teman är också ett sätt att utforska idéer som senare frysts till fastare positioner.

Vi vet att Karl Marx intog en central position i den offentliga diskursen om det ”elände” som Agardh och många andra försökte finna lösningar på vid 1800-talets mitt. Varför skulle inte proto-marxism vara ett lämpligt samlingsbegrepp för dessa tankeströmningar – som vi för övrigt borde utforska mer, utifrån deras egna förutsättningar och med alla deras motsägelser och motsättningar?

I de idéer vi sett på framträder statsapparaten varken som en lösning på alla samhällsproblem eller som roten till allt det onda. Vi har sett att Agardh i sin arbetsfilosofi – långt ifrån logiskt stringent och ibland löst kopplad till andra teman i hans försök till överblicksbild – ändå genomför en återkommande kritik av den vilja ”att herrska, äras, styra och njuta” han finner hos sin tids överhet.

Ekonomisk ojämlikhet och politiska maktskillnader har genom tiderna antagit många former, haft olika källor och fått en mängd konsekvenser. Det innebär inte att vi bör resignera inför den ekonomiska exploateringen på liberala marknader och de företag som opererar på dessa. Ekonomisk exploatering ingår i en vidare handlingsrepertoar – inte minst att härska, äras, styra och njuta – som proto-marxister försökte begripa sig på för länge sedan.

Referenser

- af Forsell, C (1978 [1833]), *Statistik öfver Sverige, grundad på offentliga handlingar*. Stockholm: Rediviva
- Agardh, C A (1857 [1852], 1:1), *Försök till statsekonomisk statistik öfver Sverige. D. 1. H. 1. Öfversigt af svenska folkets öden*. (Den statsekonomiska afdelningen af C A Agardh. Den statistiska af C E Ljungberg.) Karlstad: Carl Kjellin
- Agardh, C A (1853, 1:2), *Försök till en statsekonomisk statistik öfver Sverige D. 1. H. 2. Öfversigt af Sveriges land. Sveriges yta, dess hufvuddalar och dess naturliga kommunikations-leder*. (Den statsekonomiska afdelningen af C A Agardh. Den statistiska af C E Ljungberg.) Karlstad: Carl Kjellin
- Agardh, C A (1854, 1:3), *Försök till statsekonomisk statistik öfver Sverige. D. 1. H. 3. Statistisk öfversigt af svenska penningeväsendets beskaffenhet i äldre och nyare tider*. (Den statsekonomiska afdelningen af C A Agardh. Den statistiska af C E Ljungberg.) Karlstad: Carl Kjellin.
- Agardh, C A (1854, 2:1), *Försök till en statsekonomisk statistik öfver Sverige. D. 2:1. Statsekonomisk öfversigt af Sveriges penningsväsende. Jemte förslag till reform af detsamma*. (Den statsekonomiska afdelningen af C A Agardh. Den statistiska af C E Ljungberg.) Karlstad: Carl Kjellin
- Agardh, C A (1856, 2:2), *Försök till en statsekonomisk statistik öfver Sverige. D. 2:2. Om arbetet, afsättningen och svenska jordnaturen*. (Den statsekonomiska afdelningen af C A Agardh. Den statistiska af C E Ljungberg.) Karlstad: Carl Kjellin
- Agardh, C A (1857, 3:1), *Försök till statsekonomisk statistik öfver Sverige. D. 3. H. 1. Om Sveriges skogsväsen*. (Den statsekonomiska afdelningen af C A Agardh. Den statistiska af C E Ljungberg.) Karlstad: Carl Kjellin
- Agardh, C A (1857, 3:2), *Försök till statsekonomisk statistik öfver Sverige. D. 3. H. 2. Om Sveriges befolknings-förhållanden*. (Den statsekonomiska afdelningen af C A Agardh. Den statistiska af C E Ljungberg.) Karlstad: Carl Kjellin
- Agardh, C A (1863a), "Tal om nyttig folkläsning", *Samlade skrifter af blandadt innehåll*. 2. Lund: Berlingska boktryckeriet
- Agardh, C A (1863b), "Tal i Wermländska Föreningens för vanhedrade barn första sammanträde", *Samlade skrifter af blandadt innehåll*. 2. Lund: Berlingska boktryckeriet
- Artéus, G (2012), "Geijer och de stora 1800-talsverken", Artéus, G & Åmark, K (red.), *Historieskrivningen i Sverige*. Lund: Studentlitteratur
- Björkman, J (2020), "Må de herrskande klasserna darra". *Radikal retorik och reaktion i Stockholms press 1848–1851*. Möklinta: Gidlunds förlag
- Burke, P (1992), "The language of orders in early modern Europe", Bush, M L (red.), *Social orders and social classes in Europe since 1500. Studies in social stratification*. London: Longman
- Calvert, P (1982), *The concept of class. An historical introduction*. New York: St Martin's Press
- Ekström, A (1999), "Siffror, ord eller bilder? Perspektiv på produktionen av statistik i mitten av 1800-talet", *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdoms historia. 1999*

- Frohnert, P (2020), "Från politi till police", Götlind, A & Linnarsson, M (red.), *År. Historiker berättar*. Stockholm: Appell förlag
- Geijer, E G (1980 [1844]), *Om vår tids inre samhällsförhållanden. Historiska skrifter*. Stockholm: Tiden
- Gustafsson, R Å (2002), "Är det ingenting speciellt med välfärdstjänstearbetet? En essä om klassanalys för nästa samhälle", *Socialvetenskaplig Tidskrift*, vol. 9, nr 4
- Gustafsson, R Å (2011), *Politisk styrning och demokrati. Byråkrati och offentligt arbetsgivarskap i historiesociologisk belysning*. Göteborg: Daidalos
- Gustafsson, R Å (2016), *Från ämbetsmannastat till välfärdsstat. En studie av svensk offentlig arbetsgivarpolitik*. Göteborg: Daidalos
- Gustafsson, R Å (2022), "Förvaltning är politikens fortsättning", *Dagens Arena*, 23 januari
- Hansen, L (1997), "Erik Gustaf Geijer. Akademiker och samhällstänkare i brytnings-tid", Hansen, L; Johansson, T; Kollind, A-K; Månson, P & Svensson, L (red.), *Sociologi i tiden. Bakgrund, utveckling, framtid*. Göteborg: Daidalos
- Höjer, H (2001), *Svenska siffror. Nationell integration och identifikation genom statistik 1800–1870*. Hedemora: Gidlunds förlag
- Höjer, H (2007), *Sveriges argaste liberal. Carl af Forsell. Officer, statistiker och filantrop*. Stockholm: Norstedts
- Kjellén, A (1945), "Den svenska opinionen inför det sociala läget 1846–1848. En översikt", *Historisk Tidskrift*, vol. 65
- Liedman, S-E (1991), *Att förändra världen – men med måtta. Det svenska 1800-talet speglad i C A Agardhs och C J Boströms liv och verk*. Stockholm: Arbetarkultur
- Linde, L G (1888), *Sveriges ekonomirätt*. Stockholm: Norstedt & Söners
- Magnusson, L (2017), "Comparing cameralisms: The case of Sweden and Prussia", Seppel, M & Tribe, K (red.), *Cameralism in practice. State administration and economy in early modern Europe*. Woodbridge: The Boydell Press
- Magnusson, L (2022), "National economics in Sweden. Reform and the political economy of industrial progress 1800–1850", Luna-Fabritius, A; Nokkala, E; Seppelö, M & Tribe, K (red.), *Political reason and the language of change*. London: Routledge
- "Medelklassens politiska betydelse" (1832), *Skånska Correspondenten*, nr 1
- Nilsson, R (2008), "Den sociala frågan", Christensson, J (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Det moderna genombrottet*. Stockholm: Bokförlaget Signum
- Nilsson, T (1997), *Liberalismen och 1800-talets ämbetsmannastat. Fiender eller allierade?* Stockholm: Stockholms centrum för forskning om offentlig sektor, Stockholms universitet
- Nybohm, T (1980), "Inledning", Geijer, E G, *Om vår tids inre samhällsförhållanden. Historiska skrifter*. Stockholm: Tiden
- Nybohm, T (1988), "Historikern Erik Gustaf Geijer", Torstendahl, R & Nybohm, T, *Historievetenskap som teori, praktik, ideologi*. Södertälje: Författarförlaget
- Olofsson, J (1997), "Idéer om arbetslöshet och social politik vid 1800-talets mitt", *Socialvetenskaplig Tidskrift*, vol. 4, nr 3, <https://doi.org/10.3384/SVT.1997.4.3.2951>
- Petterson, B (1983), *"Den farliga underklassen". Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*. Umeå: Umeå universitet

- Reddy, M (1992), "The concept of class", Bush, M L (red.), *Social orders and social classes in Europe since 1500. Studies in social stratification*. London: Longman
- Seppel, M (2017), "Introduction: Cameralism in practice", Seppel, M & Tribe, K (red.), *Cameralism in practice. State administration and economy in early modern Europe*. Woodbridge: The Boydell Press
- Stråth, B (2012), *Sveriges historia 1830–1920*. Stockholm: Norstedts
- Tribe, K (1984), "Cameralism and the Science of Government", *The Journal of Modern History*, vol. 56, nr 2, <https://doi.org/10.1086/242667>
- Wadensjö, E (1991), "Carl Adolph Agardh – an economist in advance of his time", *European Journal of Political Economy*, vol. 7, nr 2, [https://doi.org/10.1016/0176-2680\(91\)90008-Q](https://doi.org/10.1016/0176-2680(91)90008-Q)
- Wakefield, A (2005), "Books, bureaus, and the historiography of cameralism", *European Journal of Law and Economics*, vol. 19, <https://doi.org/10.1007/s10657-005-6640-z>
- Wallech, S (1986), "'Class versus rank': The transformation of eighteenth-century English social terms and theories of production", *Journal of the History of Ideas*, vol. 47, nr 3, <https://doi.org/10.2307/2709661>
- Wallerius, B (1975), *Carl Adolph Agardh. Romantikern – politikern*. Göteborg: Göteborgs universitet

ANNONS

Daniel Bodén

**FRÅN VÄLLINGKLOCKA
TILL MINUTJAKT**

**Övervakning och styrning av arbetet
från dagsverken till gigeekonomi**

Läs mer om boken på www.arkiv.nu

ANNONS

SJÄLVSTYRE,
MEDBESTÄMMANDE
ELLER DESPOTI

*Organisering för ekonomisk demokrati
i Storbritannien 1826–1923*

SEBASTIAN SVENBERG

Läs mer om boken på www.arkiv.nu